

Par. 8 Van brinken, essen, merken en mollen

We kunnen over de periode 900 - 1300 verder erg weinig vertellen, om de simpele reden, dat er wat Onstwedde en Westerwolde betreft, niets bekend is. We zouden kunnen gissen naar mogelijke invallen van de Noormannen hier; we zouden veronderstellingen kunnen opbouwen over de vraag of de Friezen omstreeks het jaar 1000 geprobeerd hebben invloed te krijgen in Westerwolde *); het lijkt ons niet zinvol om dat te doen, want bewijzen kunnen we hoegenaamd niets.

Veel liever willen we eens gaan kijken hoe ons dorp er uitzag in deze periode van de geschiedenis, die we aanduiden met "Middeleeuwen" en hoe het dorpse leven functioneerde.

Allereerst moeten we dan vaststellen, dat Onstwedde een zgn. brinkdorp is geworden, d.w.z. de huizen worden gegroepeerd om een met gras begroeide en door bomen omgeven, pleinachtige ruimte. Zo'n brink vervulde een functie als plaats van samenkomst en mogelijk heeft hij ook gediend als nachtweide voor het rundvee, dat overdag ergens buiten de dorpskom had gegraasd. (Onder de hoede van de eertijds bekende osse- en koeheren). De brink en z'n functie zou een restvorm kunnen zijn van de bijeenkomsten, die onze heidense voorouders hielden op open plekken in hun heilige wouden. Misschien ook speelde de brink een rol bij de verdediging in tijden van oorlog.

**) Dat zou dan de oorsprong van "Vriesche-loo" kunnen verklaren en duidelijkheid kunnen verschaffen in de kwestie van de preekstoel in de Ned. Herv. Kerk aldaar, waarin de inscriptie staat: "De Abt van het klooster te Dokkum heeft mij laten maken in het jaar 1560". Opvallend is voorts, dat in de rest van Westerwolde werd gerekend met "mollenwaars" en in Vriescheloo altijd al naar "deimten", waar 't het grondbezit betreft.*

Het brinkdorp is één der alleroudeste dorpsvormen, die we in Nederland kennen. We mogen aannemen dat alle vier de oude centra van Westerwolde, t.w. Onstwedde, Wedde, Vlagtwedde en Sellingen oorspronkelijk zulke brinkdorpen zijn geweest. Er zijn nog vele tekenen zichtbaar die daarop wijzen. Vlagtwedde lijkt een uitzondering te vormen. Omstreeks 1870 is de brink van Vlagtwedde echter verdeeld en hebben de aanwonenden er voortuintjes van gemaakt. Onstwedde heeft van oudsher zelfs twee brinken gehad: een brink in het "Loug" (het oudste gedeelte van het dorp, rond de kerk; deze brink heet ook nu nog Brink) en een brink in het "Wold" (het nieuwere gedeelte, tegenwoordig Dorpsstraat/Luringstraat). De laatstgenoemde brink lag tegenover het huidige postkantoor, en er worden plannen ontwikkeld om deze plek z'n historische brinkfunctie terug te geven. De scheidslijn tussen "Loug" en "Wold" werd gevormd door het 't Spijck (diep), dat tussen de huidige Mavo en de Kleuterschool doorstroomde, via de huidige Spijcklaan en uitmondde in de Mussel-A. Het watertje leidde in z'n laatste jaren een stinkend (riool)-bestaan en is daarom in 1971 volledig gedempt.

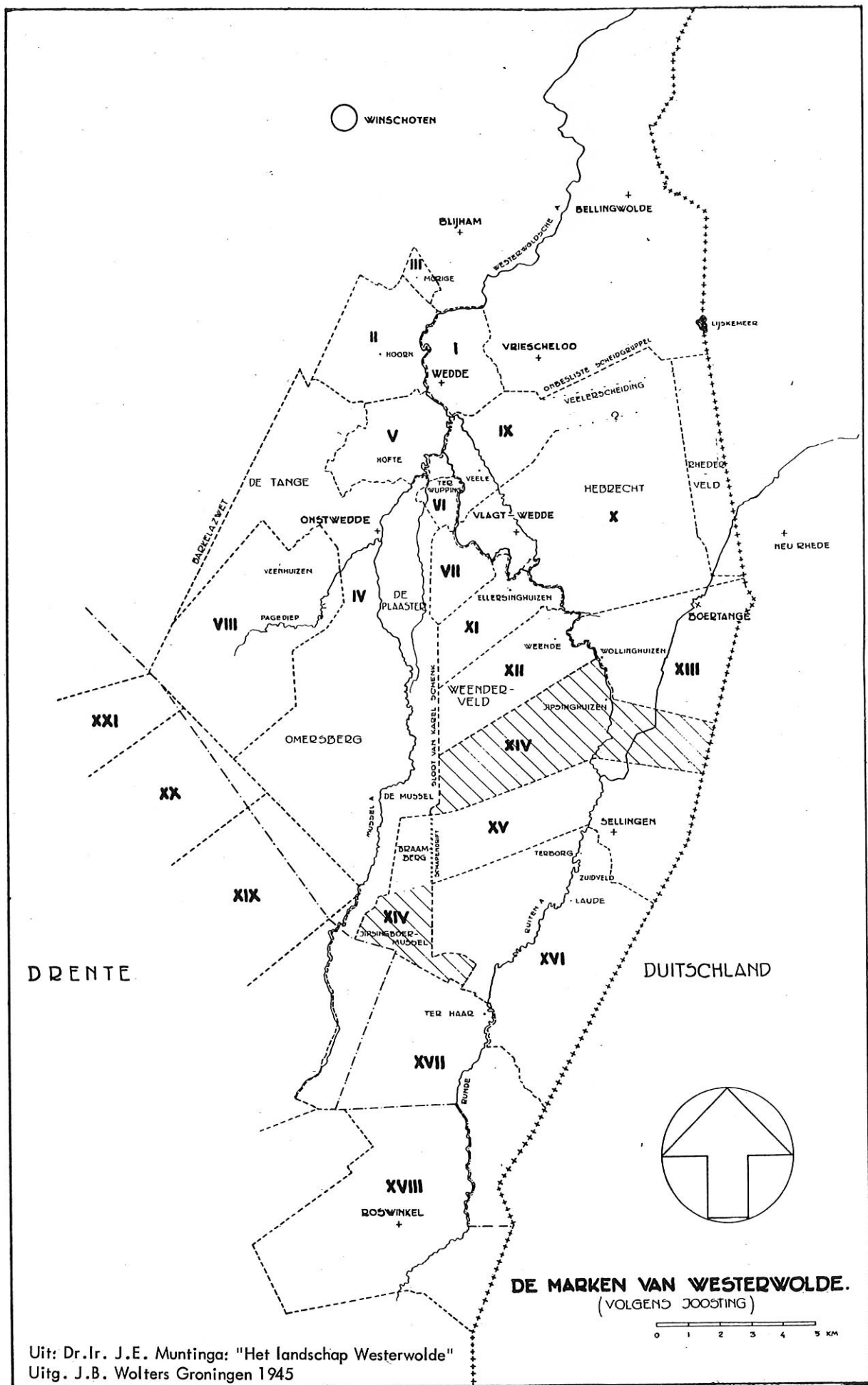
Juist omdat Onstwedde al in een vrij vroeg stadium twee "Boerebrinken" moet hebben bezeten, is het misschien een goede zaak om het begrip "brinkdorp" iets uit te breiden, en te spreken van een "esdorp" met brink. Het begrip "esdorp" (ook wel "markedorp") is wat wijder van inhoud, legt iets minder sterk de nadruk op de vorm van het dorp en haalt de achtergronden voor het ontstaan duidelijker naar voren.

Achtergronden, die we iets verder willen uitdiepen.

In par. 2 is al gezegd, dat de oorspronkelijke bewoners van Westerwolde alleen geleefd kunnen hebben op de hoge zandruggen langs de rivieren. De rest was onbewoonbaar gebied. Daar op die zandruggen zijn de "heidense legerplaatsen" ontstaan. En daaruit zijn in later tijd de "dorpen" weer voortgekomen: een aantal boerenhoeven, die in elkaars nabijheid gebouwd werden. Men was volledig op elkaar aangewezen en er ontwikkelde zich een sterk gemeenschapsgevoel.

De Romeinse geschiedschrijver Tacitus beschrijft ca. 100 na Chr. het leven van de Germanen. Elk "dorp" gebruikte een deel van de hun omringende bodem, deels met beboste grond, deels met weidegrond, deels met heuvels. Deze heuvels, die niet door de jaarlijks terugkerende overstromingen van de riviertjes werden getroffen (dijken waren er nog niet!!), werden ruwweg afgepaald en in bouwlanden herschapen. Dat nu zijn de zgn. es-gronden. Nog heden ten dage vormen ze een markant gegeven in ons landschap.

Onstwedde had oorspronkelijk twee essen: één tussen de huidige Tellingeweg en

○ WINSCHOTEN

BLIJHAM

BELLINGWOLDE

LIJCKEMEER

HOORN

VRIESCHELOO

WEDDE

ONBESLISTE SCHEIDGRUPPEL

VEELEDERSCHIEDING

HOFTE

VEELE

HEDDECHT

RHEDE

NEU RHEDE

DE TANGE

TOE WUPPING

VLAGT WEDDE

VEERHUIZEN

ONSTWEDDE

DE PLAASTER

BOERTANGE

PAGEDIEP

DE PLAASTER

ELLERSINGHUIZEN

WOLLINGHUIZEN

XXI

OMERSBERG

WEENDE

XIII

XX

WEENDEVELD

WOLLINGHUIZEN

DE MUSSSEL

XIV

XV

BELLINGEN

XIX

XIV

XVI

DUITSCHLAND

DRENTE

TER HAAG

XVII

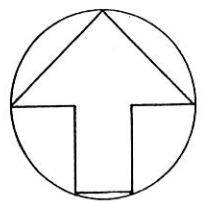
TERBORG

ZUIDVELD

LAUDE

XVIII

ROSWINKEL

DE MARKEN VAN WESTERWOLDE.
(VOLGENS JOOSTING)

0 1 2 3 4 5 KM

Uit: Dr. Ir. J.E. Muntinga: "Het landschap Westerwolde"
Uitg. J.B. Wolters Groningen 1945

de Dwarstukkerweg en één op de Onstwedder Holte.

Als logisch voortvloeisel uit het zoëven genoemde gemeenschapsgevoel, werden de es- en groengronden in eerste instantie gemeenschappelijk gebruikt. De mens is echter van nature een individualist, ja zelfs een egoïst. Hij wil zelf en alleen van de vruchten van zijn arbeid genieten en er over beschikken naar eigen goeddunken. Aan de bouwgronden werd de meeste zorg besteed, bouwgronden konden door betere bemesting en intensievere bewerking een grotere produktie opleveren. Daarom waren het in later eeuwen ook allereerst de bouwgronden, die voor verdeling in aanmerking kwamen. Aan ieder werd aanvankelijk een stuk aangewezen, dat hij gedurende een bepaalde termijn mocht bebouwen en waarvan de opbrengst hem behoorde, maar na afloop van die termijn kon het lot dezelfde bodem aan een minder zorgzame en minder ijverige buurman toewijzen. De esgronden hadden (en hebben, dat kunnen de Onstwedder boeren beamen!) een goede bemesting en verzorging nodig. Het is daarom begrijpelijk, dat de boeren die hun stuk esgrond goed bemest en bewerkt hadden er weinig voor voelden, dat stuk over te doen aan een zorgeloze buurman. De termijnen werden derhalve gaandeweg groter en tenslotte trad het eigendomsrecht in de plaats van het gebruiksrecht. Doordat de esgronden veelal bloksgewijs, in lange, smalle percelen (zie het kaartje) in cultuur zijn gebracht, kregen verschillende eigenaren, op basis van hun al bestaande grondbezit, een stuk grond in een nieuw blok toegewezen.

Dat door deze methodiek het esgrondbezit van een boerenhoeve op de duur enorm versnipperd lag, behoeft geen betoog. Wat dat betreft is ruilverkaveling geen onnodige luxe.

De bossen, venen, heide- en weidegronden bleven voorlopig dus in gemeenschappelijk gebruik bij de buurschap. Buur en boer zijn woorden, die oorspronkelijk dezelfde betekenis hadden, namelijk dorpsbewoner. Later is het woord boer gespecialiseerd tot de huidige beroepsaanduiding. Ieder lid van zo'n buurschap kon er naar believen actief zijn. Aan die bodem werd geen bijzondere zorg besteed en wekte de zucht naar eigendom veel minder op. Wel was men er als buurschap op bedacht, dat men het woeste gebied in zijn volle uitgestrektheid voor zich behield en men wees zo nauwkeurig mogelijk de grenzen aan, die de scheiding moesten vormen tussen het eigen gebied en dat van de naburige buurschappen.

We moeten de waarde van deze wilde gronden namelijk niet onderschatten. Weiden en bossen konden gebruikt worden voor het rundvee en de varkens; de heidevelden voor de schapen en voor het steken van plaggen voor de stallen en het optrekken van (schuur)hutjes; de bossen voor het kappen van hout als brandstof en als bouw-

materiaal^{*)}; het veen leverde turf voor de kachel en de oven.

Zo is de term "marke" of "mark" of "markt" ontstaan. "Marke" betekent oorspronkelijk "grens"; de eerste omschrijving zal dus wel "marke-gebied" geluid hebben.

Later werd het een algemene benaming voor "grensgebied".

Toen in de 12e en 13e eeuw een toeneming van de bevolking plaats had, steeg de vraag naar landbouwprodukten. Er werden grotere gebieden ontgonnen, waardoor de mogelijkheid om vee te houden op de woeste gronden kleiner werd. Bovendien was de aard van het veebedrijf veranderd: kleinvee maakte in sterke mate plaats voor runderen en paarden, hetgeen intensiever gebruik van de weidegronden noodzakelijk maakte. De oude gebruikers van de woeste markegronden sloten zich toen aan om hun rechten te beschermen. Niet alleen tegen de omliggende buurschappen, maar ook tegen keuters en dagloners, die geen oude gebruiksrechten bezaten. Zo ontstond in de tweede helft van de 13e eeuw het markegenootschap uit harde noodzaak, met als doel het behoud van de ongekultiveerde gronden om het bedrijf in stand te kunnen houden.

Wie waren nu deze oudste gebruikers van de markegronden? En waaraan ontleenden zij hun rechten?

Wanneer we alle facetten, die bij het beantwoorden van deze vragen opduiken, zouden willen belichten, zouden we een apart boekje moeten uitgeven. Dat is hier echter de bedoeling niet en dus zullen we proberen de situatie kort maar toch duidelijk te verklaren.

De oorspronkelijke leden van de boerschap komen we meestal tegen als zgn. erfgezetenen of eigenerfden. Dat zijn vrije boeren, die op een aloude, erfelijke boerenhoeve woonden, met daarbij een bepaalde oppervlakte aan es-grond^{**}).

Het is wel zeker, dat men als oppervlaktemaat in Westerwolde "mollen" of "möllen" gebruikte, een woord dat als grondbetekenis waarschijnlijk heeft: aarde, grond.

*) *De door Geert Nieuwenhuis gerestaureerde boerderij in de Hörn, laat nog duidelijk zien, dat men als bouwmetaal eenvoudigweg complete bomen gebruikte.*

***) *Zie voor de "eigenerfden" ook het artikel over "Onstwedder families en Onstwedder arven" van J.W. Hiskes, in deel II*

(Denk in dit verband o.a. ook eens aan het onderaardse insektenetertje, de mol). Wie een oppervlakte van 4 mollen bezat had een "volle arve", een volledige erfplaats. En dat nu is bepalend geweest voor het recht, dat men kon laten gelden in de marke. Vier mollen esgrond, leverden vier mollenwaren - afgekort tot "waren" = aandelen - in de marke op. Iemand, die dus geen vier mollen grond bezat, was ook niet mede-gerechtigd in de marke. Doordat de erfplaats geheel en onverdeeld op de oudste zoon of dochter overging, bleven de erfgezeten boeren aanvankelijk dus de enigen, die van de marke gebruik mochten maken. Pas veel later kon men een aandeel, een waar, in de mark krijgen, terwijl men toch geen erfplaats bezat. Het ontbreken van een zoon of dochter, als een erfgezetene stierf, waardoor tot verkoop of verdeling onder de overige bloedverwanten werd overgegaan, zal hierin een niet onbelangrijke rol vervuld hebben.

Voor het gebruik van de marke, het onderhoud van de wegen, de rechten en de verplichtingen werden zgn. "boer-willekeuren" opgesteld. *)

Uit het midden van de eigenerfden van een bepaalde boerschap werd steeds voor een jaar een "boerriichter" aangesteld, die ervoor diende te zorgen dat de "willekeuren" naar behoren werden nageleefd.

Met z'n "boerhoorn" kon hij de leden van de boerschap ter vergadering roepen, als er belangrijke zaken te bespreken waren. De brink diende - zeker 's zomers - als vergaderplaats.

Onstwedde is altijd de grootste boerschap van Westerwolde geweest. Het bezat 31, 32 of 33 erfplaatsen.

De volgende in grootte was Vlagtwedde met 24 erfgezetenen. Toen de bevolking zich uitbreidde, de behoefte aan landbouwprodukten groter werd en er dientengevolge gebrek ontstond aan bouwland, zijn ook de verder weg gelegen stukken grond in cultuur gebracht. Bij die nieuwe akkers zijn toen nieuwe nederzettingen ontstaan, nederzettingen die wij nu kennen als de gehuchten Veenhuizen, Smeerling, Ter Wupping, Sterenborg, Wessinghuizen, Höfte, Ellersinghuizen, enz. Deze nederzettingen werden op hun beurt weer echte boeschappen met een - zij het beperkt - aantal erfgezetenen. Veenhuizen had er 10, Smeerling 6 (en ook een brink!), Ter Wupping 3, Sterenborg was 1 erfplaats, Wessinghuizen had waarschijnlijk 5 erfplaatsen, Höfte was 1 erfplaats, Ellersinghuizen had er vrij stellig

*) Zie voor de boerwillekeuren van Veenhuizen en Onstwedde het aanhangsel bij het artikel van Mr. W. Hiskes in deel II: "Enige aspecten van de geschiedenis van Westerwolde en het Onstwedder Kerspel".

5 en Ter Maars was eveneens 1 erfplaats. Het is wel zeker, dat de meeste van deze gehuchten in eerste instantie hun naam hebben te danken aan een erfgezetene, dus zijn afgeleid van een persoonsnaam. Het is logisch aan te nemen, dat de benoemde familie tevens de oudste bewoners van het gehucht zijn geweest. Een treffend voorbeeld moge misschien zijn, dat we in de boekhouding van de Kerkvoogdij van de Ned. Herv. Kerk te Onstwedde de benaming Ayssingehuisen tegen kwamen voor Ellersinghuizen (1750). In deel II wordt op de achtergronden van de Onstwedder familienamen dieper ingegaan.